

Leszek Polanowski
Jerzy Zub

Badania architektoniczne zachodniej elewacji wschodniego skrzydła zabudowań klasztornych przy kościele poddominikańskim p.w. św. Jakuba Ap. w Sandomierzu

Badania architektoniczne zachodniej elewacji jedyne go zachowanego, wschodniego skrzydła klasztornych zabudowań poddominikańskich prowadzone były w kwietniu i maju 1992 roku. Rozpoczęto je od wykonania odkrywek wokół istniejących otworów okiennych i drzwiowych, na trzech poziomach: w przyziemiu, na piętrze i w partii podokapowej. Celem było odsłonięcie ewentualnych wcześniejszych otworów okiennych i podziałów elewacji.

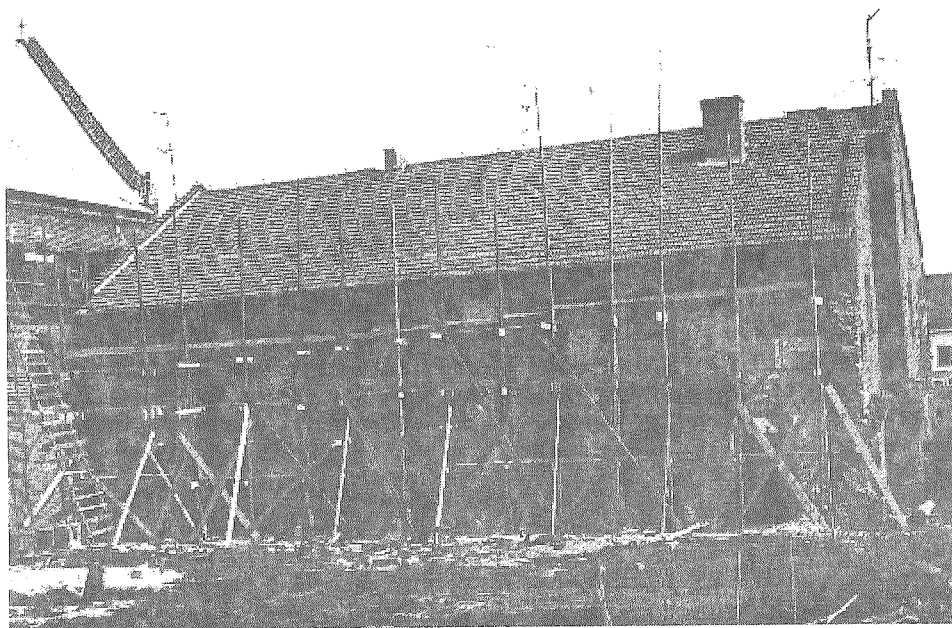
Wykonanie odkrywek poprzedzono badaniami stratygraficznymi tynków, które pozwoliły na ustalenie kolorystyki najstarszego tynku. Po zrealizowaniu programu odkrywek prowadzono następnie obserwację lica po skuciu pozostałych tynków. Potwierdziła ona spostrzeżenia i wnioski z pierwszej fazy badań. Ze względu na duże tempo prac budowlanych w tej części zabudowań oraz fakt, że budynek w trakcie badań był zamieszkały i użytkowany, nie zdecydowano się na wykonanie odkrywek wgłębnych. Z tych samych powodów nie zweryfikowano wyników badań odkrywkami wewnątrz budynku.

Najbardziej interesującą częścią elewacji okazało się przeszło północne, szersze od pozostałych i ograniczone od północy ścianą kaplicy Matki Boskiej Różańcowej a od południa zwężoną uskokowo po stronie bocznej skarpy o nieregularnym licu. Ściana klasztorna nie była przewiązana z najprawdopodobniej oblicowaną w trakcie prac rekonstrukcyjnych na początku XX wieku ścianą kaplicy, która okazała się dostawioną. Przy samym narożniku górnej kondygnacji ściany odsłonięto dwa usytuowane obok siebie fragmenty murów ceglanych, z których drugi dostawiony był do pierwszego i następnie zniszczony skutciem. W części środkowej tego ostatniego widoczne było fazujące skucie ze śladami spalenizny. Krawędzie obu fragmentów zaznaczyły się w licu biegnącymi obok siebie pionowymi szwami. Fragment bliższy narożnikowi wyróżniał się cienką, trójkątnie opracowaną spiną, w przeciwieństwie do płaskiej, szerokiej spoiny występującej w drugim fragmencie ceglano-muru. Na wysokości parapetu okna odsłonięto znajdujący się w narożniku kawałek ceglano-łuku z półkoliście formowa-

nych cegieł, przesłonięty w pozostałej części domurowaną ścianą kaplicy. Lico łuku było szrafowane skośnymi i równoległymi nacięciami. Dalszą część ściany przepartą prostokątnym otworem okiennym z płaskim nadprożem odcinkowym wymurowano w nieregularnym, ceglano-kamiennym wątku. W miejscu połączenia skarpy z licem elewacji zaobserwowano fragment warstwy tynku pokrywającego boczne lico skarpy i wchodzącego w lico ściany.

W przyziemiu tegoż przeszła odkuto nad istniejącym oknem arkadę obejmującą całą szerokość przeszła i kończącą się po stronie południowej na poziomie skośnego uskoku skarpy. Łuk arkady wyrobiony z wozówkowo ustawionych cegieł miał pośrodku, na całej rozpiętości, głęboko skute lico. W wypełnieniu arkady, po lewej stronie okna, odkryto pionowy szew wyznaczający podmurowanie powstałe łącznie z arkadą i biegnący od poziomu gruntu aż do jej łuku. Po lewej stronie szwu wypełnienie było wymurowane starannie z cegły, natomiast po prawej stronie analogicznie jak w górnej kondygnacji wykonane było z kamieni i niewielkiej ilości cegieł. Wewnątrz szwu zaobserwowano warstwę tynku położonego na ścianie ceglano-ego wypełnienia, u góry biegnącego następnie podłuczem arkady. Nad podłużnym otworem okiennym odsłonięto łuk odcinkowy z główkowo ułożonych cegieł.

W pozostałych przeszłach stwierdzono występowanie nieregularnego muru ceglano-kamiennego ze śladami regularnie rozmieszczonych otworów okiennych: w przyziemiu dużych, znacznie szerszych i wyższych od obecnych, na piętrze bardzo wysokich i o tej samej szerokości co obecne. Świadczyły o tym czytelne w licu ściany szwy po zamurowanych w celu pomniejszenia otworach. W niektórych podłuczach zachowały się jeszcze pozostałości tynku. Wszystkie otwory były zamknięte łukami odcinkowymi z dwóch ułożonych główkowo warstw cegieł. Dolne otwory wypełniające swą szerokością prawie całą przestrzeń między skarpami zaczynały się na wysokości ponad jednego metra nad obecnym poziomem gruntu. Górne, znacznie węższe, były założone tuż nad łukami wieńczącymi dolne okna i sięgały około pół metra od korony muru.

Ryc. 1. Elewacja zachodnia wschodniego skrzydła zabudowań klasztornych, fot. G. Komada, V 1992

Abb. 1. Westliche Fassade des östlichen Flügels der Klostergebäuden, Foto von G. Komada, V 1992

Рис. 1. Западный фасад восточного крыла монастырских застроек, фото Г. Комады, V 1992

Istniejące dzisiaj otwory okienne są, w przeciwieństwie do starszych bądź niesklepione, bądź zakończone płaskimi łukami z główkowo ułożonych cegieł.

Wokół obecnych otworów drzwiowych czytelne były nieregularne szwy po bokach, pochodzące z rozkucia muru. Otwór usytuowany w drugim od północy prześle został wtórnie zwężony. Wcześniejszy otwór był rozglifiony i miał otynkowane ościeża. Otwór drzwi założonych w skrajnym, południowym, prześle okazał się zamkniętym, wysokim na półtoje cegły, płaskim łukiem. Na nim złożony był analogiczny do pozostałych łuk odcińkowy, zamykający starszy otwór.

W trzecim od północy prześle, pod tynkiem, pokazały się na licu ściany dwa pionowe, w środkowej partii bardzo nieregularne szwy biegnące od poziomu gruntu. W tym miejscu brakowało również nieregularnego wzmocnienia ściany z zalanego zaprawą gruzu ceglano-kamiennego.

W tym oraz czterech następnych przęsłach środkowych, tuż pod dolnym poziomem okien przyziemia znajdują się małe, prostokątne otwory doświetlające najprawdopodobniej niezachowane i niezinventaryzowane pomieszczenia piwniczne.

Odkrytki wykonane w miejscach łączenia skarp z murem elewacji wykazały, że nie są one związane ze ścianą, przynajmniej w warstwie licującej skarpy. Świadczył o tym wchodzący pod mur skarpy najstarszy tynk pokrywający elewację. Tynk o kolorze białym zabarwionym ciepłym odcieniem jasnokremowym pokrywał elewację w jej wcześniejszym kształcie, czyli przed pomniejszeniem otworów.

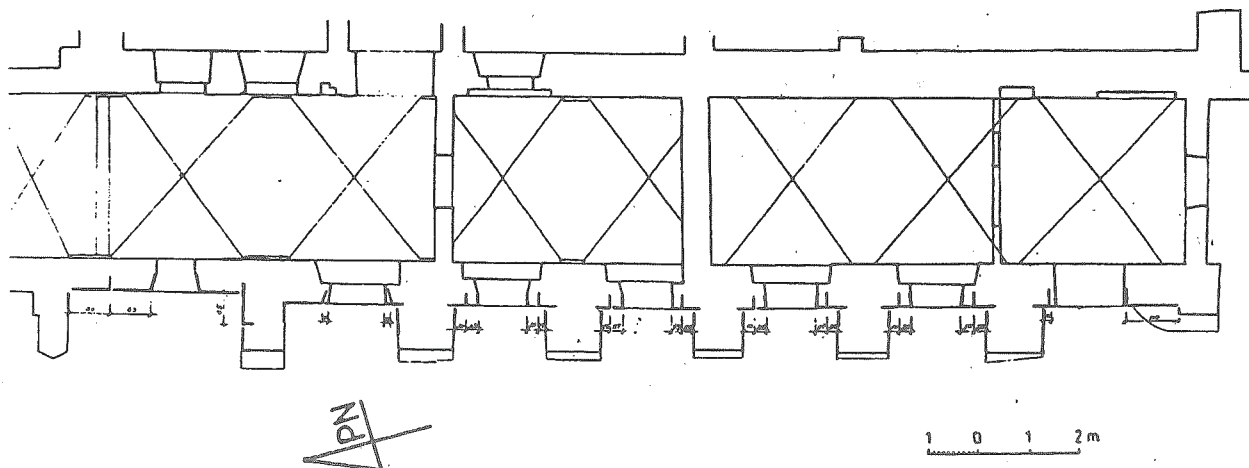
zyskane w trakcie badań wyniki pozwoliły, pomimo ograniczonego do lica zewnętrznego programu odkrywek, na dokonanie rozwarstwienia historyczno-architektonicznego ściany i na ich wykorzystanie do projektu kolorystyki elewacji.

ETAPY KSZTAŁTOWANIA ELEWACJI Z UWZGLĘDNIENIEM WYNIKÓW BADAŃ

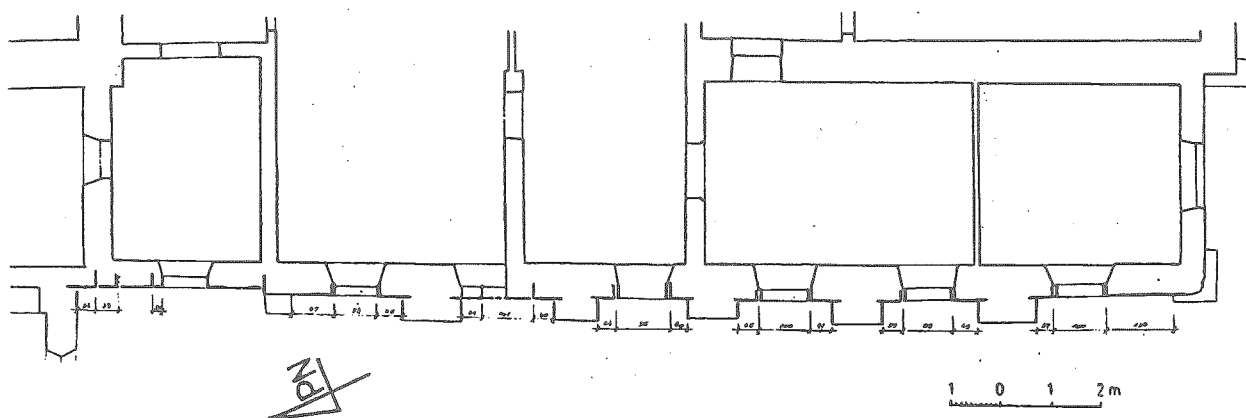
Mimo wielkiego znaczenia sandomierskiego kościoła i klasztoru dominikańskiego oraz zaawansowanego już stanu badań, problematyka początków konwentu, w tym jego działalności budowlanej jest daleka od definitywnego wyjaśnienia. Ze szczególną intensywnością problem ten pojawia się w odniesieniu do zabudowań klasztornych, i to zarówno w przypadku nieistniejących już skrzydeł czworoboku jak i zachowanego do dziś w znacznej mierze skrzydła wschodniego.

Niewątpliwie samo skrzydło wschodnie musiało powstać równoległe, bądź w niewielkim odstępie czasowym w stosunku do zabudowań kościelnych, ponieważ mieściło podstawowe dla funkcjonowania konwentu pomieszczenia kapitułarza czy dormitorium.

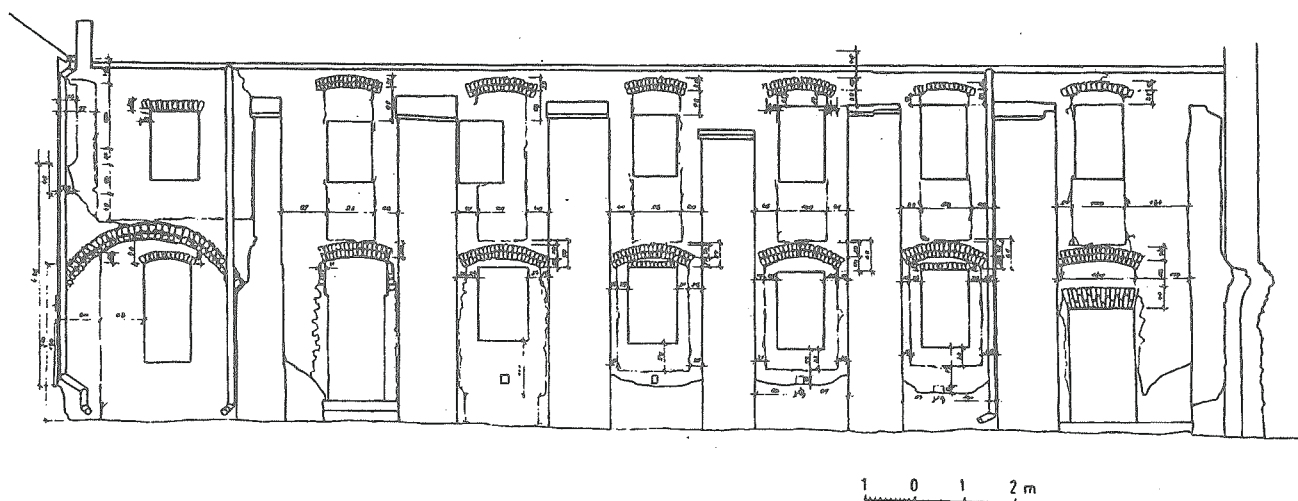
Niestety, prace badawcze, prowadzone jedynie w związku z wymianą tynków objąć mogły jedynie obserwację elewacji zachodniej wschodniego skrzydła, bez możliwości dokonania odkrywek wgłębnych. W dodatku badana elewacja jest elewacją wschodniego kruzganka, dla którego, podobnie zresztą jak i pozostałych nie ma żadnej pewności, czy powstały od razu w powiązaniu z murowanymi skrzydłami czy też początkowo pozostały drewnianymi.

Ryc. 2. Rzut parteru zachodniej części wschodniego skrzydła klasztornego — inwentaryzacja wyników badań
 Abb. 2. Grundriß vom Erdgeschoß westlicher Seite des östlichen Klosterflügels — Inventur der Forschungsergebnisse
 Рис. 2. Проекция партера западной части восточного монастырского крыла — инвентаризация итогов исследований

Ryc. 3. Rzut piętra zachodniej części wschodniego skrzydła klasztornego — inwentaryzacja wyników badań
 Abb. 3. Grundriß des Stockwerks westlicher Seite des östlichen Klosterflügels — Inventur der Forschungsergebnisse
 Рис. 3. Проекция этажа западной части восточного монастырского крыла — инвентаризация итогов исследований

Ryc. 4. Elewacja zachodnia wschodniego skrzydła zabudowań klasztornych — inwentaryzacja wyników badań
 Abb. 4. Westliche Fassade des östlichen Flügels der Klostergebäuden — Inventur der Forschungsergebnisse
 Рис. 4. Западный фасад восточного крыла монастырских застроек — инвентаризация итогов исследований

W przypadku narożnika północnego, w pobliżu styku z dawnym, obecnie nieistniejącym północnym krużgankiem, dodatkowym problemem jest przestrzeń przy południowej ścianie prezbiterium, zabudowana, jak się przyjmuje, dopiero w ciągu XIV wieku.

Dokonanie na omawianym etapie prac ustaleń w tym, newralgicznym miejscu było utrudnione ze względu na biegnącą w narożniku rurę spustową a niemożliwe od strony ściany południowej z powodu jej przelicowania w trakcie prac remontowo-restauracyjnych prowadzonych po pożarze świątyni w 1905 roku przez warszawskie Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości a osobiście arch. Jarosława Wojciechowskiego.

Mimo tego, nikt nie fragmenty regularnego lica o cienkiej, starannie opracowanej spoinie, zbliżonej do występującej w oryginalnych fragmentach murów kościoła¹, w piętrze szerokości około 34 cm, u dołu w znacznej mierze zniszczonego wraz z kształtkami, tworzącymi niewielki otwór okienny, sugerują powstanie jeszcze w XIII wieku tej części murowanego skrzydła wschodniego. Jeśliby przyjąć pierwotność wspomnianego okienka (konieczne byłoby badania muru od strony wewnątrz piętra, potwierdzałoby to XIII-wieczny rodowód tego fragmentu muru, do którego dostawiono, datowaną już na XIV wiek budowę pomieszczenia, potem mieszczącego kaplicę św. Walentego, następnie Matki Boskiej Różańcowej.

Najprawdopodobniej nieco później, ale jeszcze w okresie średniowiecza doszło do jakichś przemian, przynajmniej w tej części skrzydła. Świadczy o tym dostawiony, niewielki ze względu na późniejsze skuteczenie fragment starszego muru, o szerokiej, płasko opracowanej spoinie, analogicznej do tej, jaką zastosowano w skrzydle zachodnim, zachowanym częściowo w postaci kaplicy św. Jacka.

Wydaje się, że właśnie ze względu na to podobieństwo, przemiany w tej części zabudowań klasztornych można by wiązać z pracami, a raczej budową skrzydła zachodniego klasztoru. Być może, wzięwszy pod uwagę zniszczenia spowodowane najazdem Litwinów w 1349 roku i pożarem miasta w 1374 roku oraz informacje o klasztorze, bardzo zniszczonym przez starość i wręcz groźącym upadkiem, należy przyjąć, że prace te miały miejsce dopiero pod koniec XIV wieku, w ramach szerszej akcji ratowania zabudowań konwenckich.

Sądzić można, że ta część zabudowań klasztornych, jako niewątpliwie najbardziej ważna a więc i reprezentacyjna przetrwała w stosunkowo dobrym, w porównaniu do innych fragmentów, stanie.

Ale i w przypadku tego skrzydła, zapewne w ciągu XVI i XVII wieku sytuacja systematycznie pogarszała się, skoro zdecydowano o podjęciu kompleksowych prac przy zespole dominikańskim, trwających niemal całe XVII stulecie, ze szczególnym nasileniem w jego trzeciej ćwierci.

Dodać należy, istotną dla omawianej problematyki, informację o fundacji kaplicy p.w. św. Walentego przez dziedzica Rożek, Stanisława Roszkowskiego już w 1624 roku, na miejscu wspomnianego wcześniej pomieszczenia o nieznanym przeznaczeniu z początku XIV wieku. Prace przy kaplicy trwały bardzo długo, bo aż do 1673 roku, kiedy to wewnątrz otrzymało przesklepienie, zapewne równoległe z wprowadzeniem sklepień nawy i prezbiterium kościoła.

Niewątpliwie wówczas też krużganki otrzymały drugą kondygnację a co za tym idzie nowe sklepienia i to zarówno na poziomie parteru jak i piętra. Jedynie interesujące nas skrzydło wschodnie, w poziomie piętra nie posiadało przejścia krużgankowego, przynajmniej nie na całej długości ze względu na przebudowę w 1674 roku znajdującego się na piętrze wspólnego dormitarza na dwu- i półtraktowy układ wewnątrz mieszkalnych zakonników (cell) z wąskim korytarzem pośrodku.

Ten etap prac właściwie zdecydował o obecnym obliczu elewacji. Jeśli nawet istniały, zostały zupełnie zniszczone resztki wczesnogotyckich (z końca XIII) czy gotyckich z końca XIV wieku) murów krużganka.

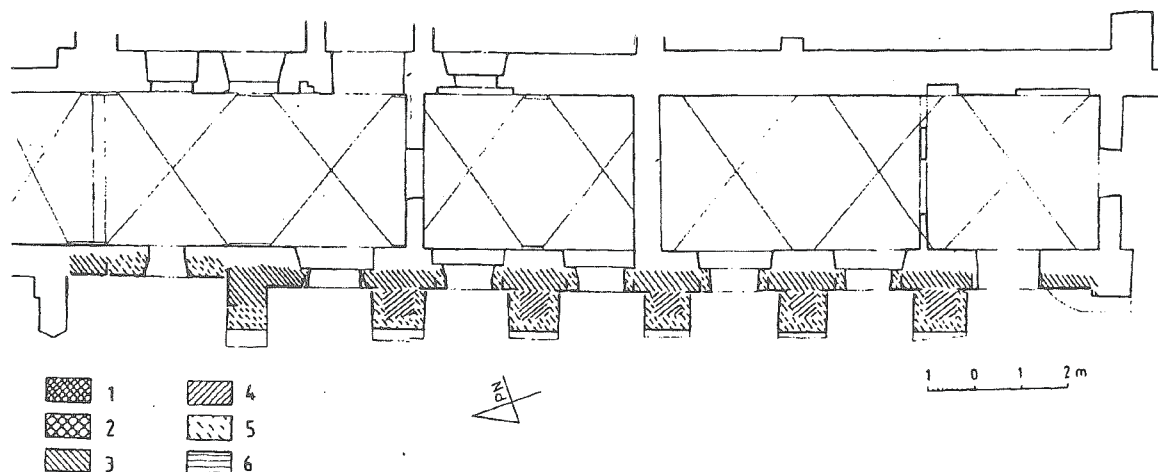
W ciągu XVII wieku powstał układ sześciu przeszłych krużganka oraz skrajnych, z których północne w parterze i piętrze komunikowały się szerokimi otworami z krużgankiem biegnącym wzdłuż południowej ściany kościoła. Sądzić należy, że jeden z otworów parteru był wejściowym na wirydarz, pozostałe zapewne doświetlającymi oknami. Wszystkie posiadały odcinkowe nadpoża. Jak już wspomniano, wyróżniała się wielkością arkada przejścia do krużganka północnego, założona na całej szerokości przeszła a zwężona podmurowaniem łuku w związku z założonym w krużganku sklepieniem. Rytm otworów wyznaczony został systemem przeszłych krużganka w parterze. Układ ten powtarzały okna piętra, obsługujące cele zakonne przebudowanego w tym celu piętra skrzydła. Otwory okienne posiadały także przesklepienia odcinkowe i najprawdopodobniej umieszczone zostały we wnękach, sięgających poziomu posadzki.

Bardzo możliwe, że pierwotnie nie były planowane wzmocnienia w postaci przypór miejsc oporu sklepień. Mogły one powstać dopiero w 1734 roku, kiedy to pod dniem 15 lipca zanotowano w „Elenchus perceptorum... Conventus S. Jacobi Sandomiriae Ord. Praed. et Index expensarum... prioratu Chryzostomi Kozicki”, że Matyasz Mularz „Filary w groczganku w proteli et Circa Conventum Wszystkich 49 z wielką pracą podwiał”².

W ciągu XVIII wieku nie prowadzono jednakże chyba większych prac, ograniczając się do bieżących konserwacji. I tak na przykład 12 sierpnia 1784 roku w „Regesta expensarum Convento Sandomiriensis ad S. Jacobum Apostolum sub felicissimo Regimine Adm. R. P. Fris Joannis Złoczewski comparata Anno Dni 1776 Qui fuit 2dus 3tii Trienni Incepta Die 1ma Januarii” zanotowano, że „Od pobijania Dachów nad Krużgankami i kaplicą S. Walentego od 3 Rynien czyli zapadków wody i pokrycia Dachu nad Drzwiami kościelnymi aż do Kaplicy SS. Męczenników gdzie na wszystkie pobijanie wyszło Gontów Kop. 227 Zapłaciło się Majstrowi Prócz prosa korcy 2 i za zrobienie Wrót”³.

Jednakże stan zabudowań z czasem stawał się daleki od zadowalającego. Już w 1760 roku, opisujący 31 grudnia m.in. także kościół i klasztor sandomierski ks. Bazyli Barski, przeor konwentu dzikowskiego notuje, że „kapitułarz, gdzie się bracia gromadzili jest opuszczony. Zakrystia została ostatnio odnowiona przez obecnego przeora O. Jana Złoczewskiego. W górnym dormitorium jest sześć pokojów zamieszkałych i cztery niezamieszkałe”⁴.

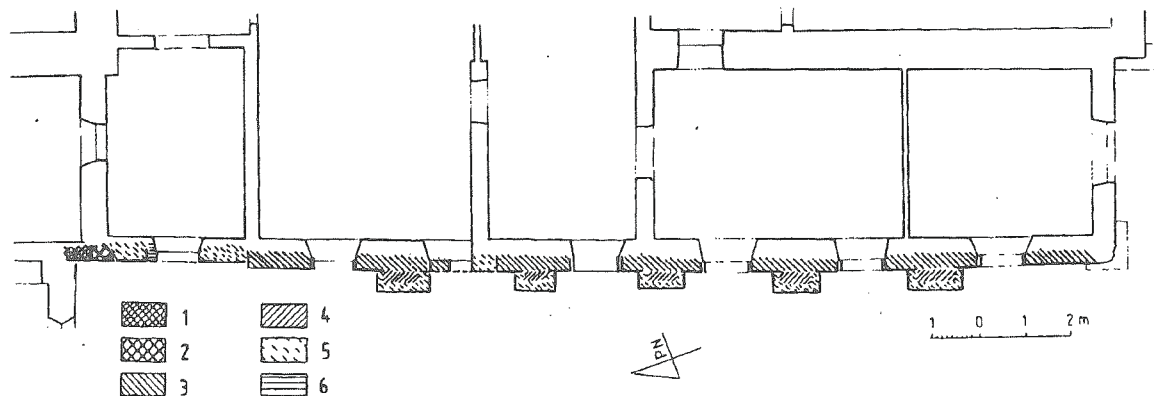
Nie można było liczyć na poprawę sytuacji. Koniec wieku XVIII-go i początek XIX, polityka władz zaborczych

Ryc. 5. Rzut parteru zachodniej części wschodniego skrzydła klasztornego — interpretacja wyników badań; oznaczenia: 1—2 poł. XIII wieku, 2—2 poł. XIV wieku, 3—3/4 ćw. XVII wieku, 4—2 ćw. XVIII wieku (ok. 1734 roku), 5 — po 1864 roku, 6 — po 1905 roku

Abb. 5. Grundriß vom Erdgeschoß westlicher Seite des östlichen Klosterflügels — Interpretation der Forschungsergebnisse; Bezeichnungen: 1—2. Hälfte des 13. Jhs., 2—2. Hälfte des 14. Jhs., 3—3/4. Viertel des 17. Jhs. 4—2. Viertel des 18. Jhs. (um das Jahr 1734), 5 — nach 1864 — 6 — nach 1905

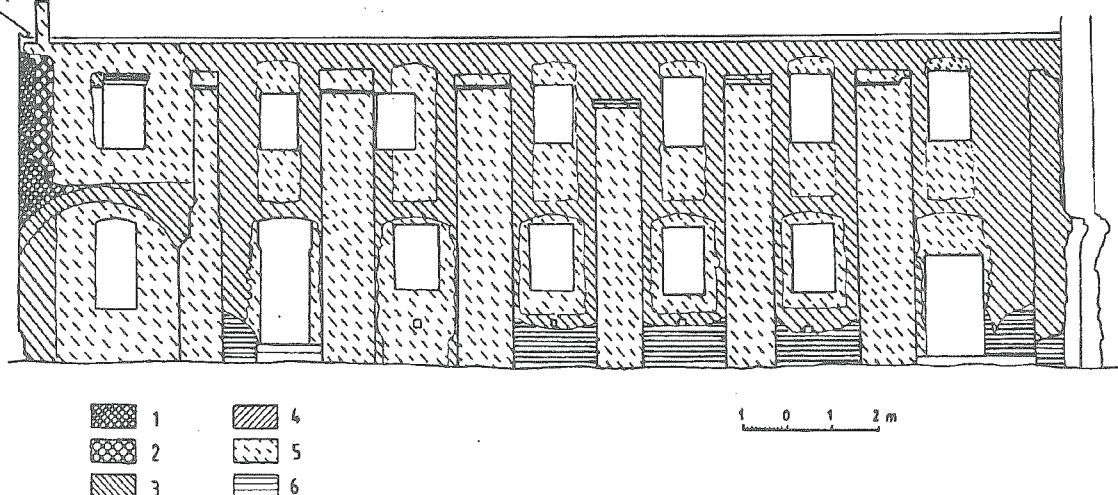
Рис. 5. Проекция партера западной части восточного монастырского крыла — интерпретация итогов исследований; обозначения: 1-2 пол. XII в., 2-2 пол. XIV в., 3-3/4 четверть XVII в., 4-2 четверть XVIII (ок. 1734 г.) 5 — после 1864 г., 6 — после 1905 г

Ryc. 6. Rzut piętra zachodniej części wschodniego skrzydła klasztornego — interpretacja wyników badań; oznaczenia jak w ryc. 5

Abb. 6. Grundriß des Stockwerks westlicher Seite des östlichen Klosterflügels — Interpretation der Forschungsergebnisse; Bezeichnungen wie Abb. 5

Рис. 6. Проекция этажа западной восточного монастырского крыла — интерпретация итогов исследований; Обозначения как в рис. 5

Ryc. 7. Elewacja zachodnia wschodniego skrzydła zabudowań klasztornych — interpretacja wyników badań; oznaczenia jak w ryc. 5

Abb. 7. Westliche Fassade des östlichen Flügels der klostergebäuden — Interpretation der Forschungsergebnisse; Bezeichnungen wie Abb. 5

Рис. 7. Западный фасад восточного крыла монастырских застроек — интерпретация итогов исследований; обозначения как в рис. 5

i panujące tendencje oświeceniowe doprowadziły zgromadzenia zakonne do stagnacji i ubożenia. Momentem szczytowym procesu i zamknięciem dominikańskiego okresu w dziejach fundacji była jego kasata na mocy ukazu carskiego z 9 listopada 1864 roku.

W związku z tym, w następnym roku powstał wykonany przez Budowniczego Obwodowego Lasotę plan zabudowań poddominikańskich, bezcenne dziś źródło wiedzy o kościele a zwłaszcza klasztorze, niezależnie od tego, że nie jest on pomiarem czysto inwentaryzacyjnym, lecz także projektowym⁵. Zdecydowano bowiem, że wydzielona zostanie w skrzydle wschodnim część na mieszkanie dla księdza i służby kościelnej. Według „Kosztorysu po poczynku r. k. cerkwi S-go Jakowa z 1869 r.” wydzielona część miała posiadać osobne wejście a także wyburzone miały zostać krużganki przylegające do południowej ściany kościoła. Dla ukształtowania omawianej elewacji istotnym był fakt zamurowania poprzednich otworów i wprowadzenie mniejszych, nieco węższych i niższych drzwi i okien prostokątnych.

Zapewne prace adaptacyjne ograniczyły się do nowych podziałów wewnątrz, wynikających z nowych potrzeb użytkowych. Nie zadbano najprawdopodobniej o stan techniczny całego skrzydła, skoro ks. Rektor Ludwik Piotrowicz pisze do Konsystorza Jeneralnego Sandomierskiego 19/1 kwietnia/maja 1889 roku, że „... w tej części budynku poddominikańskiego, która oddana została Magis-

tratowi Miasta mury, kominy, sufity i dach uległy tak wielkiemu zniszczeniu, iż piętro stoi pustką a tylko parter zajmują lokatorzy (...)”⁶. Jest prawdopodobnym, że jedynym poważniejszym efektem tych skarg było wzmocnienie przypór poprzez oblicowanie.

W tym stanie, zachowanym praktycznie do dziś, widzimy elewację na zdjęciu z około 1908 roku. Wskazuje ona na zniszczenie korony murów w części południowej elewacji. Zapewne więc wkrótce potem południowa część skrzydła została wyremontowana a cała elewacja pokryta tynkiem.

Przypisy

¹ Por. zamieszczone w niniejszym tomie sprawozdanie z badań architektonicznych kaplicy św. Jacka przy kościele poddominikańskim p. w. św. Jakuba.

² Ks. Stanisław Makarewicz *Wypisy źródłowe do dziejów kultury artystycznej dominikanów sandomierskich w XVIII wieku*, „Studia Sandomierskie III”, 1982, s. 500.

³ Ks. Stanisław Makarewicz: op. cit., s. 511.

⁴ Robert M. Kunkel: *Materiały do historii architektury polskiej w zbiorach Archiwum Generalnego Dominikanów w Rzymie*, „KAIU” t. XXXV, z. 1—2, 1990, s. 70.

⁵ Przechowywany w Archiwum Państwowym w Radomiu, sygn. RGR 42 65.

⁶ Archiwum Kurii Diecezjalnej w Sandomierzu, Akta kościoła św. Jakuba 1818—1970, bez sygn.

Leszek Polanowski
Jerzy Zub

Architektonische Untersuchung der westlichen Fassade des östlichen Flügels der Klostergebäuden an der Postdominikaner-Sankt-Jakub-Kirche in Sandomierz

Zusammenfassung

Architektonische Untersuchungen der westlichen Fassade des einzigen erhaltenen östlichen Flügels der Postdominikanerklostergebäuden an der Sankt-Jakub-Kirche in Sandomierz wurden im Zusammenhang mit der Putzabwechslung der Fassade durchgeführt.

Trotz des begrenzten Bereichs von Beobachtungsmöglichkeiten erlauben diese Forschungen, die in der Ecke erhaltenen Ziegelmauerfragmente vom wendischen und gotischen Verbandtyp festzustellen, die schwer zu interpretieren sind. Gleichzeitig wurde auch die Zeit der Ent-

stehung der Fassade — 3/4 Viertel des 17. Jahs. bestimmt — dank den im großen Ausmaß durchgeführten Renovierungsbauarbeiten des gesamten Dominikanerkomplexes.

Die heutige Form erhielt die Fassade im Laufe der Renovierungsarbeiten nach dem Jahre 1864, nach der Übernahme des Klosters durch Weltgeistlichkeit und Stadtbehörden nach der Aufhebung des Konvents in Sandomierz. Die Veränderungen beruhten darauf, daß die Fenster kleiner und die Strebepfeiler umgemauert wurden.

Лешек Поляновски
Ежи Зуб

Архитектонические исследования западного фасада восточного крыла Монастырских застроек при мощледоминиканском костёле св. Иакова апостоала в г. Сандомеж

Резюме

Архитектонические исследования западного фасада единственного сохранившегося восточного крыла монастырских последоминиканских застроек при костёле св. Иакова в Сандомеже проводились в связи с заменой штукатурки фасада.

Несмотря на ограниченный объём возможности наблюдений, представило возможным зафиксировать сохранившиеся в наугольнике фрагменты кирпичных трудно определяемой стен с вендийской и готической вязью. Вместе с тем они привели к установлению даты

постойки — третья — четвертая четверть XVII в., В связи с проводимыми широкомасштабными ремонтно-строительными работами на территории всего доминиканского ансамбля.

Современный вид фасад принял в ходе ремонтных работ после 1864 года, после передачи монастыря светскому духовенству и городским властям в пезультате ликвидации сандомирского конвента. Изменения состояли в уменьшении оконных проёмов и перестройке настенных подпорок.